

Fogalmi metaforák és/vagy mentális terek?

A lírai szövegek kognitív poétikai megközelítésének lehetőségeiről Lovasi András Menetszél című dalszövege alapján¹

1. Bevezetés. – Habár a kognitív metaforaelmélet szerint a metaforák olyannyira áthatják mindennapi nyelvünket, hogy nélkülük nehéz lenne akár átlagos beszélgetéseket is folytatni, mindez korántsem jelenti azt, hogy a költészetben a metafora ne játszana fontos szerepet, és azt sem, hogy a költők teljesen más típusú metaforákat használnának. A kognitivisták elsődlegesen a köznapi nyelvvel és az átlagos nyelvhasználó által használt fogalmi metaforákkal, konvencionális metaforikus kifejezésekkel foglalkoztak (LAKOFF–JOHNSON 1980). A kognitív metaforaelmélet a poétikai szövegek értelmezésével kapcsolatban (LAKOFF–TURNER 1989) azt hangsúlyozza, hogy a szépirodalmi nyelvhasználat gyakran alkalmaz olyan szemantikai műveleteket, amelyek segítségével a konvencionális elemekből újszerű, egyéni nyelvet alkot. Ezek a műveletek a kiterjesztés, a kidolgozás, a kritikus kérdés és a komponálás (LAKOFF–TURNER 1989, valamint lásd még KÖVECSES 2005a, TOLCSVAI NAGY 2003: 30).

LAKOFF és JOHNSON (1980) metaforaelmélete alapján FAUCONNIER és TURNER (1998) kidolgozták a mentális terek és az azzal szorosan összekapcsolódó fogalmi integráció (blending) elméletét. Habár ez az elmélet is főleg a köznapi diszkurzusban szereplő kifejezések elemzésére összpontosít, a több mentális térrel operáló modell hasznosnak tűnik a poétikai jellegű szövegek értelmezésében is, mivel hangsúlyozza az integrált tér emergens struktúrájának szerepét, és ezáltal jól magyarázza a nem konvencionális, kreatív, egyéni metaforákat (HIRAGA 1999: 466).

Tanulmányomban, amelynek elsősorban a kognitív poétikai kutatások (lásd STOCKWELL 2002) adnak keretet, egy mai magyar dalszöveget (Lovasi András: Menetszél) elemzek egyfelől a standard kognitív metaforaelmélet, másfelől a fogalmi integráció elmélete szemszögéből (vö. LAKOFF–JOHNSON 1980, LAKOFF–TURNER 1989, FAUCONNIER–TURNER 1998, 2008). A klasszikus (standard) metaforaelméletből kiindulva a szövegben alkalmazott nyelvi műveletekre, azaz a kiterjesztésre, a kidolgozásra és a komponálásra helyezem a hangsúlyt, amelynek eredményeit összevetem a fogalmi integráció elméletén alapuló elemzés eredményeivel (vö. LIBURA 2007). Arra a kérdésre keresem ugyanis a választ, hogy milyen elméleti és módszertani előnyei, illetve korlátai vannak e két modellnek a poétikus szövegek leírásában, és hogy hogyan viszonyul egymáshoz a két elemzési mód, mennyire képesek kiegészíteni, illetve kiváltani egymást.

¹ Köszönettel tartozom a tanulmány lektorainak, valamint Domonkosi Ágnesnek és Tátrai Szilárdnak a hasznos kritikái megjegyzésekért, tanácsokért.

2. A költői metaforák vizsgálatának két kognitív modellje

A) A költői metaforákra jellemző műveletek a standard elméletben. – A metaforát mint retorikai, irodalmi díszítőeszközt Arisztotelész idejétől tanulmányozták. A kognitív felfogás a köznapi nyelvben használt metaforákra helyezi a hangsúlyt, elsősorban nem irodalmi, nem költői jellegű szövegeket értelmez. A kognitivisták szerint ugyanis a metafora a mindennapi nyelvünket is lényegileg jellemzi. LAKOFF és JOHNSON (1980) arra is rámutattak, hogy a köznapi nyelvben használt metaforák általában annyira konvencionálisak, hogy a feldolgozásuk csak minimális elméleti erőfeszítést kíván, és emiatt a befogadó többnyire nem is észleli metaforikus jellegüket.

A metafora a két fogalmi tartomány közötti, egyirányú leképezéseken alapul. A leképezés mértéke nem állandó, a mindennapokban használt metaforák esetében a forrástartománynak gyakran csak egy eleme van leképezve a céltartományra, az irodalmi metaforák viszont egyszerre több elemet is leképezhetnek. Azon kívül a köznapi metaforákban a leképezések kevésbé átfedőek, mint a szépirodalomban található metaforákban.

Fontos hangsúlyozni, hogy mind a köznapi, mind a szépirodalmi metaforák a lényegüket tekintve fogalmiak, nem pedig nyelvi (LAKOFF 1993: 224). A metaforák a fogalmak szintjén jönnek létre és léteznek, a nyelvi interakciókban pedig a metaforikus kifejezések, másképpen a fogalmi metafora nyelvi megvalósulásai jelennek meg.

A konvencionális metafora egyetemes, a mindennapi beszédünk és gondolkodásunk nélkülözhetetlen része (LAKOFF–TURNER 1989: XI). És bár „gyakran ugyanazokkal a fogalmi metaforákkal találkozunk a mindennapi nyelvben és a költészetben” („We often have the same conceptual metaphors in ordinary language as in poetry” – i. m. 53), amelyek az absztrakt céltartományt a konkrét forrástartomány (LAKOFF és JOHNSON nem írják le pontosan, hogyan kell az absztraktot és a konkrétot érteni. A hagyományos, Kanttól származó filozófiai szempontból a konkrét „az érzéki tapasztalatból elérhető”, az absztrakt pedig ellenkezőleg, mint „nem konkrét” érthető el, lásd JÄKEL 2003: 64) révén írják le egyirányú metaforikus leképezésekkel, a költészetben található metaforák nagy része mégis több értelmezési problémát okoz. Ennek az okai a következők lehetnek:

- 1) Az irodalmi metafora gyakran a konvencionális metafora tudatos átalakítása.
- 2) A szerzők támaszkodhatnak az alapvető fogalmimetafora-ismeretünkre, hogy egyéni módon kezeljék a metaforákat.
- 3) A köznapi nyelvben nagyon ritka, hogy egy elemi mondatban (egyszerű mondatban, tagmondatban) több metaforát használunk egy céltartomány kifejezésére (LAKOFF–TURNER 1989: 53–4).
- 4) Az irodalomban használt metaforikus kifejezések gyakran sokkal kevésbé konvencionálisak, mint a köznapiak, és emiatt a metaforikus kifejezések megértése igen nagy mentális erőfeszítést igényel (TOLCSVAI NAGY 2003: 31).

5) A költészet összetettségének okai néha függetlenek a metafora használatától. A költészet összetett lehet különleges fonológiai, morfoszintaktikai vagy más módokon is (LAKOFF–TURNER 1989: 55).

A köznapi beszédben és gondolkodásban a metaforák hatóköre a szövegkörnyezetben általában bizonyos fogalmak megértésére terjed ki. Az irodalomban, különösen a költészetben viszont a metaforák gyakran kihatnak az egész szövegre, azaz a teljes szöveg alapulhat egy-két fogalmi metaforán is. Az ilyen jellegű szövegekben a metaforikus leképezések erőteljesebben épülnek be a szövegértelembé.

Az irodalmi nyelvhasználat gyakran alkalmaz olyan eljárásokat, amelyek segítségével a konvencionális elemekből újszerű, egyéni nyelvet alkot. Ezek az eljárások, műveletek a kiterjesztés, a kidolgozás, a kritikus kérdésés és a komponálás (vö. LAKOFF–TURNER 1989: 67–72, KÖVECSSES 2005a: 61–3). Többek között ezeknek az eljárásoknak köszönhető, hogy az irodalmi metaforák kidolgozottságának és kiterjesztésének mértéke nagyobb, mint a mindennapi diszkurzusban található metaforák esetében.

A kiterjesztés során egy adott konvencionális fogalmi metafora konvencionális nyelvi kifejezései helyett új nyelvi kifejezéseket alkalmazunk, amelyekkel a forrástartomány egy új fogalmi elemét írjuk le, így a metafora kiterjed a szomszédos fogalmakra is. Például AZ ÉLET UTAZÁS konvencionális metafora nem képez le mindent az életre, amit az utazásról tudunk, csak néhány tulajdonságot: a út kezdetét, a cél elérését stb. Az író kibővítheti, kiterjesztheti AZ ÉLET UTAZÁS konvencionális metaforát a forrástartomány további elemei segítségével (LAKOFF–TURNER 1989: 67). E fogalmi metaforát Kosztolányi Dezső a Csomagold be mind... című versében például a forrástartomány általában nem használt elemei révén terjeszti ki: a csomagolással, a poggyással és a csomag hátrahagyásával (vö. KÖVECSSES 2005a: 61) (Az idézetek forrása a Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.niif.hu>):

*mind-mind csomagold a batyúba,
abba, amit hoztam s hagyd az úton másnak,
hogy hősi-igazul járjak egyedül,
egyszerű ember az egyszerű földön.*

A versben a szerző AZ ÉLET UTAZÁS metaforát a *batyúval* terjeszti ki. A nem-fizikai értékek, az élet során megszerzett tapasztalatok, emlékek, átélt események kisméretű, materiális dolgokként konceptualizálódnak (A GONDOLATOK FIZIKAI TÁRGYAK), amelyeket ennél fogva be lehet csomagolni, magunkkal lehet vinni és hátra lehet hagyni (AZ EMLÉKEZET TARTÁLY). A vers érdekessége, hogy a metaforikusan értett poggyászként nem bőrönd vagy hátizsák, hanem *batyú* szerepel, amely az UTAZÁS forrástartomány eléggé periférikus eleme. Így a *batyú* az UTAZÁS egyik prototipikus válfaját, a gyalogos vándorlást helyezi előtérbe. A csomag hátrahagyása pedig a halálra készülést jeleníti meg metaforikusan.

A kidolgozás annyiban különbözik a kiterjesztéstől, hogy ebben az esetben a költő a forrástartomány egy létező elemét jellemzi, hangsúlyozza újfajta módon. A kidolgozásban a megszokottakon túl további kognitív tartományok is részeseivé válnak a leképezésnek az adott fogalmi metaforán belül (LAKOFF–TURNER 1989: 67). Ady Endre A halál automobilján című verse AZ ÉLET UTAZÁS metafora kidolgozását szemlélteti:

*Töff-töff, robogunk
Motólás ördögszekéren,
Zöld gépkocsin,
Éljen az Élet, éljen, éljen.*

AZ ÉLET UTAZÁS tartományaiban gyakran szerepel jármű, de ebben a részletben szereplő *zöld gépkocsi*, amely a forrástartomány része, ugyancsak metaforikusan van megjelenítve egy növény, a *motólás ördögszekér* által. Az *ördögszekér* olyan növény, amelynek nincsen gyökere és állandóan mozog, oda halad ahova fúj a szél. Az UTAZÁS tartomány egyik centrális eleme így nem prototipikus növényként konceptualizálódik.

A kritikus kérdés során a költő megkérdőjelezi egy-egy mindennapi, konvencionális fogalmi metafora létjogosultságát, a metafora megszokott határait (LAKOFF–TURNER 1989: 69). Értelmezésben Babits Mihály Festett cél, pusztá semmi című versében AZ ÉLET UTAZÁS és AZ ÉLET CÉL ÚTI CÉL metafora magyarázó értékét vonja kétségbe:

*Érzem, hogy legjobb resten elpihenni
s nincsen tovább már törekedni út:
rosszkor születünk s nincs mód újralenni,
nekünk csupán az élet csontja jut.*

Ebben a versben a költő ÉLET UTAZÁS metaforát két ellenkező világnézet leírására alkalmazza. Az általános szempont szerint az utazás és ennek a célja pozitív jellegű (lásd BALCEWICZ 2010: 24–5). A versben AZ ÉLET UTAZÁS metafora van elutasítva (*nincsen tovább már törekedni út*), és az élet, valamint ennek a célja negatív jellegű (*rosszkor születünk, az élet csontja jut*).

A k o m p o n á l á s a köznapi fogalmi gondolkodás elemeit felhasználva te-remt újfajta megközelítéseket, a különböző metaforák együttesen történő alkalmazása révén. Ilyenkor egy-egy nyelvi kifejezésben egyszerre több metafora is jelen van. A komponálás az irodalmi nyelvhasználat leghatásosabb eszköze, amely révén két vagy több konvencionális metafora kapcsolódik össze különleges módon gazdagabb és bonyolultabb metaforikus kapcsolatokat létrehozva (LAKOFF–TURNER 1989: 71). Ady Endre a Héja-nász az avaron című verse a szerelem konvencionális fogalmi metaforáit (A SZERELEM UTAZÁS, A SZERELEM HARC, és A SZERELEM EGYSÉG) komponálja, kapcsolja össze:

*Ez az utolsó nászunk nekünk:
Egymás húsába beletépünk
S lehullunk az őszi avaron.*

A komponálás legjobban az utolsó versszakaszban figyelhető meg (lásd KÖVECSE 2005a: 63). A *nászunk* a SZERELEM UTAZÁS metaforához is kapcsolódik: a nászút az európai kultúrában régóta meggyökerezett elemnek számít, és az esküvőnek, amely „az új, közös életút kezdete”, a természetes következménye. Az *egymás húsába beletépünk* pedig egyszerre jelent harcot és egységet: ha mindketten beletépnek egymás húsába, az kölcsönös erőszak, és ugyanakkor egység a közös tevékenységben. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy nem minden metafora fogalmi szerkezetek közötti leképezés. A költészetben gyakoriak a képalapú metaforák, amelyeknek a tartományai az elmebeli képek. Bár általában nem adjuk meg expliciten, hogy egy kép melyik elemét kell egy másik kép melyik elemére leképezni, az emberek helyesen hajtják végre a leképezések kognitív feladatát egy irodalmi szöveg értelmezésekor (KÖVECSE 2005a: 66–7).

Összefoglalva elmondható, hogy a poétikai jellegű metafora hatása a következő tényezőktől függ (vö. LAKOFF–TURNER 1989: 64–5, TOLCSVAI NAGY 2003: 31–2):

- 1) a leképezés mértéke (sűrűsége);
- 2) a fogalmi metafora kidolgozottsága és kiterjesztése;
- 3) a metaforikus kifejezés konvencionáltságának mértéke (a legkevésbé metaforikus kifejezések igen nagy mentális erőfeszítést kívánnak, ezért szembe-tűnőek);
- 4) a metafora hatóköre a szövegekörnyezetben;
- 5) több metaforikus leképezés átfedésének mértéke;
- 6) a metaforikus leképezés beépülése a szövegértelmebe.

B) A költői metaforák mint fogalmi integrációk. – A két (vagy több) bemeneti térből, illetve a hálózatnak általában keretet adó, egyetemes, általános kategóriákat tartalmazó generikus térből, valamint a blendből álló fogalmi integráció hálózati modellje hasznosnak tűnik a poétikai jellegű szövegek értelmezésében, mert hangsúlyozza az integrált tér emergens struktúrájának szerepét, mivel olyan elemeket is tartalmaz, amelyek nem voltak jelen a bemeneti terekben. A fogalmi integráció modelljében ezáltal jól magyarázhatók a nem konvencionális, kreatív, egyéni metaforák is (HIRAGA 1999: 466). A fogalmi integrációs modell, amelyet FAUCONNIER–TURNER (1998) dolgozott ki, a fogalmi metaforák elméletének kiterjesztése, amely a következőkben különbözik a LAKOFF-felé elmélettől. 1) A mentális folyamatok mentális terek között zajlanak. A mentális terek pedig kisebb mentális csomagok, amelyek a gondolkodás és beszélés közben konstruálódnak, a megértés és a cselekvés céljából (FAUCONNIER–TURNER 2002: 102). 2) E modellben a metaforikus leképezés többirányú lehet, azaz a standard kognitív metaforaelmélettel szemben nemcsak a forrástartományt lehet leképezni a céltartományra, hanem mind a két

bemeneti tér között lehet megfeleléseket létesíteni. 3) Az integrált tér nem merev szerkezet, hanem a szöveg online feldolgozásának az eredménye, a szöveg olvasása (hallgatása) idejében jön létre, a nyelvi kifejezéseknek pedig csak potenciális jelentésük van (LIBURA 2007: 15). 4) A két bemeneti tér összekapcsolása során létrejövő integrált tér nem az egyetlen és végleges lehetőség, előfordulhat, hogy ugyanaz a két bemeneti tér másképpen integrálódik, és az integrált tér más elemeket is tartalmaz (i. m. 25).

Az emergens struktúra nem kifejezetten az integrált tér tartalma, hanem maga a kapcsolat a bemeneti terek és az integrált tér között. TOLCSVAI NAGY (2003: 30) hangsúlyozza, hogy a blend lehet metaforikus kifejezés, de nem minden blend metafora. A bemeneti terek tartalmából nem lehet előrelátni az integrált tér tartalmát, mivel az összefüggésben van mind a bemeneti terek szerkezetével, mind a kontextussal, mind a széles, függetlenül is elérhető háttérrel (FAUCONNIER–TURNER 2001: 5). Bár ez a modell elsősorban a mindennapi nyelv kifejezései, szövegei elemzésére szolgál, láthatóan kellően rugalmas ahhoz, hogy összekapcsoljuk a metaforikus kifejezések dinamikus jelentésképzési folyamatainak elemzésével, és különösen jól használható az újszerű metaforikus kifejezések értelmezéséhez (lásd GRADY et. al. 1999).

3. A lírai szöveg vizsgálata – Lovasi András: Menetszél. – A vizsgálatomhoz Lovasi András Menetszél című dalszövegét választottam. Lovasi András főleg a Kispál és a Borz zenekarból ismert zene- és dalszövegszerző. Az általam választott dal a Kiscsillag zenekar első nagylemezén (Greatest hits vol. 1.), 2006-ban jelent meg.

*Menetszélbe beletartom az arcomat
Nagyon fejlett országban át visz a vonat
Egy még fejlettebb országba egy nő is beszáll
Menetszélbe az arcába úszik a sál
Egy nagyon fejlett régióba igyekezik
Egy nagyon fontos dolog miatt szeretkezik
Majd de most csak kinéz, az üvegre lehel
Nem érne meg úgy meg ahogyan neki meg kell
Nagyon fontos dolgom van én messze megyek
Eltűnnek a legelők jönnek a hegyek
Egy nagyon fejlett kistérségbe konferenciát
At rendeznek a semmiről, van-e semmi
Én pedig egy halott vagyok, nagyon halott
Mondtam jövök szakérteni, csak adjatok
Egy nagyon fejlett országból egy jól fejlett nőt
Azzal demonstrálom majd a múltó időt.*

A) A standard kognitív metaforaelmélet szerinti értelmezés. – A dalszöveg AZ ÉLET UTAZÁS metaforán, az ÉLET TÉRBELI MOZGÁS ideáлизált kognitív modell egyik almetaforáján alapul (LAKOFF 1987: 68, JÄKEL 2003: 158). Már a címben megjelenő *menetszél* is az utazáshoz vezet az olvasó/hallgató gondolatait. További nyelvi kifejezések, amelyek erre a metaforára vonatkoznak: *visz a vonat, beszáll, én messze megyek, fejlett régióba igyekezik* stb.

Az értelmezett szövegben a *menetszél* megjelenése AZ ÉLET UTAZÁS metafora kiterjesztéseként értelmezhető (például *Menetszélbe beletartom az arcomat* vagy *Menetszélbe az arcába úszik a sál*). A menetszél az UTAZÁS tartományának periferikus eleme. Ugyanakkor a cím nem csak kiterjesztésként, hanem AZ ÉLET UTAZÁS és AZ IDŐ MOZGÓ TÁRGY konvencionális metaforák komponálásaként is értelmezhető, és a múlt életidőt fejezi ki. Ráadásul a *menetszélbe beletartom* kifejezés arra mutathat, hogy a menetszél egy tartályként képzelhető el, ez pedig a korábbi következtetésekkel együtt AZ IDŐ TARTÁLY szerkezeti metaforát (LAKOFF–JOHNSON 1980: 36) hozza játékba.

A vonat mindennapi, tipikus jármű, és ugyancsak gyakran kapcsolódik össze A SZERELEM UTAZÁS és AZ ÉLET UTAZÁS metaforával. A vonat AZ ÉLET UTAZÁS metaforához a következő elemeket teszi hozzá: a gyorsaságot, a felszállás és leszállás lehetőségét, az utazás hosszúságát, a menetszelet, a találkozást az útitársakkal, a változó táj szemlélését. Ha pedig AZ ÉLETMÓD JÁRMŰVEL UTAZÁSKént konceptualizálódik, akkor ez az utazó ember passzivitását vonhatja maga után, mert nem ő maga halad, hanem *visz a vonat*.

Az UTAZÁS tartományához különböző járművek tartoznak, így felvethető, hogy AZ ÉLET UTAZÁS metaforához mindig a passzivítás kapcsolódik. Az élő ember aktivitását pedig AZ ÉLET VÁNDORLÁS metafora fejezi ki, ugyanannak a megametaforának (AZ ÉLET TÉRBELI MOZGÁS) az almetaforájaként.

A szövegben gyakran ismétlődő *fejlett kistérség, nagyon fejlett régió, fejlettebb ország* kifejezések elsősorban AZ INTÉZMÉNYEK ÉLŐ ORGANIZMUSOK metaforára épülnek. Értelmezésemben ez a metafora itt A JÓ FEJLŐDÉS, A ROSSZ ELMARADOTTSÁG metaforával kapcsolódik össze, és ennek a következményeit mutatja a fejlett-elmaradott ellentétet játékba hozva. Ha az úti cél egy nagyon fejlett ország, akkor a kiinduló pont egy elmaradott hely lehet.

Úgy vélem, hogy az első versszakban a szerző AZ ÉLET UTAZÁS, A CÉLOK ÚTI CÉLOK és A SZEX ÜZLET metaforát kombinálja (komponálás), különösen abban a szakaszban, ahol a vonatra felszálló nőről esik szó. A felszálló nő egyrészt azokat az embereket képviselheti, akikkel életünk során találkozunk. Másrészt a nő érdekből szeretkezik: *egy nagyon fontos dolog miatt*. Ez a sor a versszak utolsó sorával kapcsolódik össze: *nem érkeznek úgy meg ahogy neki meg kell*. Ebben a metaforikus kifejezésben A SZEX ÜZLET/KERESKEDELMI TRANZAKCIÓ, amelynek az eredménye A CÉL ÚTI CÉL elérése.

Az első versszakban (*beletartom az arcomat, az arcába úszik a sál*) jelenik meg AZ ARC SZEMÉLYISÉG HELYETT metonímia (KÖVECSES 2005a: 147–9) olyan rendszer részeként, amelyben az ember külsője a belső tulajdonságait reprezentálja (FIZIKAI A NEM FIZIKAI HELYETT). A „konkrét” arc az „absztrakt”

személyiséget jelöli. A menetszélben lobogó, az arcot eltakaró sálnak kétféle értelmezése is lehetséges: a sál egyfelől eltakarhatja a személyiséget, másfelől azokat a tulajdonságokat, problémákat is jelképezheti, amelyeket az ember nem tud leküzdeni. Azon kívül az arcba úszó sál A LÁTÁS MEGISMERÉS metafora nyelvi megvalósulása, abban az értelemben, hogy ami el van takarva, az nem ismerhető meg. Ennek következtében *menetszélbe az arcába úszik a sál* metaforikus kifejezésben egyszerre több metaforafeldolgozó nyelvi művelet is jelen van: AZ ÉLET UTAZÁS metafora kidolgozása, AZ ÉLET UTAZÁS és AZ IDŐ MOZGÓ TÁRGY komponálása, AZ ARC SZEMÉLYISÉG HELYETT metonímia és A LÁTÁS MEGISMERÉS metafora komponálása.

A nagyon fejlett országon át visz a vonat, még fejlettebb országba, egy nagyon fejlett régióba igyekeznek kifejezésekben megvalósuló orientációs metafora, A JÓ ELŐRE A CÉL ÚTI CÉL metaforával kapcsolódik össze (komponálás). AZ ÉLET UTAZÁS metafora keretében a *messze* jelentheti az eltérést a korábbi életmódtól, az életpálya megváltozását. Minél távolabbra vezet az út, annál nagyobb az eltérés. Párhuzamosan a térbeli haladás az idő mulását is ábrázolhatja, tehát a sokszor ismétlődő *fejlett* és annak a fokozatossága a múltó idő metaforikus megvalósulása.

A változó tájkép a fejlődés mértékére utalhat. A legelők ábrázolhatják az élet nyugodt, kényelmes, ám egyhangú szakaszát. A hegyek viszont azokra az akadályokra utalhatnak, amelyeket nehéz elkerülni, és amelyeket csak nagy erőfeszítéssel lehet leküzdeni (A NEHÉZSÉGEK AZ ÚTON LÉVŐ AKADÁLYOK), ugyanakkor nagy sikert is ígérnek (A JÓ FELFELÉ). A horizonton megjelenő hegyek tehát nemcsak a jövőbeli gondokat, hanem a jövő kihívásait és sikereit is jelölhetik. Az ebben a sorban szereplő legelőket és hegyeket szimbolumként is lehet elemezni, hiszen a legelő nagyon szorosan kapcsolódik a pásztori élethez, és már az ókori irodalomban a pásztori jelenetek, a vergilusi bukolikák a békes, nyugodt falusi, pásztori életet dicsőítik (GAZDA – TYNECKA-MAKOWSKA 2006: 515).

A második versszakban a *halott vagyok, nagyon halott* kifejezések a HALÁL fogalmát hozzák előtérbe. Egyfelől AZ ÉLET UTAZÁS metaforának logikus következménye a HALÁL MEGÉRKEZÉS metafora. Másfelől AZ ÉLET UTAZÁS metafora kritikus kérdéséről is lehet beszélni ebben az esetben, mert itt nem a konvencionális utas – élő ember leképezés, hanem az utas – halott ember leképezés szerepel, amellyel a szerző megkérdőjelezi, átalakítja ezt a metaforát.

1. táblázat

A Menetszél című dalszövegben található kiemelt metaforikus leképezések

ÉLET UTAZÁS	CÉL ÚTI CÉL	HALÁL MEGÉRKEZÉS	JÓ FELFELÉ / ROSSZ LEFELÉ
utas – ember	érkezés – cél elérése	megérkezett – halott ember	fejlett ország/régió – magas társadalmi pozíció
menetszél – életidő	hegyek – kihívások	utazás – élet	hegyek – akadályok, illetve sikerek
vonattal való utazás – (passzív) életmód		utazás vége – halál	hosszú utazás – fejlődés

Ha 2. A) pontban említett tényezőket figyelembe vesszük, a Menetszél dal-szövegének metaforikussága egyértelműen hatásosnak, poétikainak tűnik: 1) A leképezés mértéke igen sűrű (lásd 1. táblázat). 2) A metaforikus kifejezések kidolgozottak és kiterjesztettek. A szöveg egy fő, megametaforán (KÖVECSES 2005a: 65–6) alapul, a szemantikai műveletek (a metaforafeldolgozó eljárások), a kiterjesztés, a komponálás és a kritikus kérdés összeolvadnak a szövegben, például maga a *menetszél* egyszerre kiterjesztés és komponálás. 3) A metaforikus kifejezések nem konvencionálisak, például a *menetszél* szószerint is érthető, metaforikus jelentésének a megértése pedig nagyobb erőfeszítést igényel az olvasótól. 4) A metafora hatóköre terjedelmes, mert a szöveg nemcsak egy IKM-nek tekinthető metaforán alapul, hanem több metafora jelenik meg benne. 5) A metaforikus leképezések átfedik egymást, gyakran bizonyos nehézségeket okoz a döntés, hogy az adott metaforikus kifejezés melyik metaforának a megvalósulása (például *menetszélbe az arcába úszik a sál*). 6) A leképezések erősen beépülnek a szövegértelemben (például *menetszélbe beletartom az arcomat*).

B) A fogalmi integráció elmélete szerinti értelmezés. – A fogalmi integráció elméletének keretében különböző hálózati modellekkel találkozunk (vö. KÖVECSES–BENCZES 2010: 179–87, LIBURA 2007: 55–64). A Menetszél elemzéséhez a többoldalú modellt választottam, amely egyszerre több bemeneti térrel dolgozik – a bemeneti terek más típusú kognitív keretek szerint vannak elrendezve (néha az integrálódó keretek ellenkezők is lehetnek), ami esélyt ad az érdekes, újszerű integrált térre, amelyben eléggé gazdag az emergens struktúra (FAUCONNIER–TURNER 2002: 135). Olyan modellt, amelyben nem kettő, hanem három vagy több bemeneti tér van, LIBURA (2007: 64) FAUCONNIER és TURNER után *multiple blend*nek, azaz többszörös integrált térnek nevezi.

A szöveg az első versszaktól kezdődően az UTAZÁS-ra vonatkozik: *menetszél, vonat, messze, eltűnnek a legelők, jönnek a hegyek*, amelynek a célja is le van írva: *konferenciát rendeznek!jövök szakérteni*. Már a címben megjelenő menetszél aktíválja az UTAZÁS mentális terét, és ennek következménye az, hogy az egyik bemeneti tér az utazáshoz kapcsolódó fogalmakat tartalmazza.

Úgy vélem, a vonattal való utazás az életidőnek, idő elmúlásának felel meg, így az UTAZÁS és az IDŐ ELMÚLÁSA mentális terek bizonyos elemei aktívvá válnak. Az ember születése óta növekedik, fejlődik, a szövegben szintén sajátos fejlődés zajlik: *nagyon fejlett országon át, még fejlettebb országba* (AZ ELVONT FOGALMAK ÉLŐ ORGANIZMUSOK). Gyakori az a helyzet, hogy az IDŐ fogalmát tartalmazó bemeneti tér a TÉR fogalmát reprezentáló bemeneti térrel kapcsolódik össze, és ennek következtében az IDŐ MÚLÁSA TÉRBELI MOZGÁS metafora jön létre. Az IDŐ ELMÚLÁSÁT gyakran EGY TÁRGY MOZGÁSAként fejezzük ki, a szövegben szintén ez a folyamat figyelhető meg: *visz a vonat, eltűnnek a legelők, jönnek a hegyek*. Az *Én messze megyek* pedig AZ IDŐ ELMÚLÁSA A MEGFIGYELŐ MOZGÁSA metaforát valósítja meg. A *menetszél* esetében eléggé nehéz eldönteni, hogy melyik metaforához tartozik. Az ÉLETnek megfelelő UTAZÁS közben úgy érezzük, hogy a levegő velünk ellentétes irányba mozog, ami a TÁRGY MOZGÁ-

SÁNAK felel meg, de ugyanakkor azt is tudjuk, hogy csak azért mozog a levegő, mert mi is mozgunk, így az IDŐ MŰLÁSA a MEGFIGYELŐ MOZGÁSÁVAL olvad össze.

Ugyancsak fontos az, hogy hogyan viselkednek a szövegben szereplő emberek a menetszélben. A viselkedésük, élet- és gondolkodásmódjuk szorosan összekapcsolódik az idővel: a lírai én *beletartja az arcát*, azaz aktív, nem fél az idő elmúlásától, a nő pedig passzív, elrejtőzik az idő elől (*menetszélbe az arcába úszik a sál*). Aki pedig *beszáll* a vonatba, azt megéri az idő múlása. Úgy vélem, hogy ebben a részletben AZ ARC SZEMÉLYISÉG HELYETT metonímia is aktívvá válik, és A LÁTÁS MEGISMERÉS metaforával olvad össze. *Egy még fejlettebb országba egy nő is beszáll* versszakban két mentális tér kapcsolódik össze: az ember fejlődése mint növekedés, felnőtté, aztán öreggé válás, és a *fejlett régióba igyekezés* mint magas társadalmi pozícióra vágyakozás. A fejlődés mint az életidő múlása és mint a magas pozícióra törekvés integrálódik.

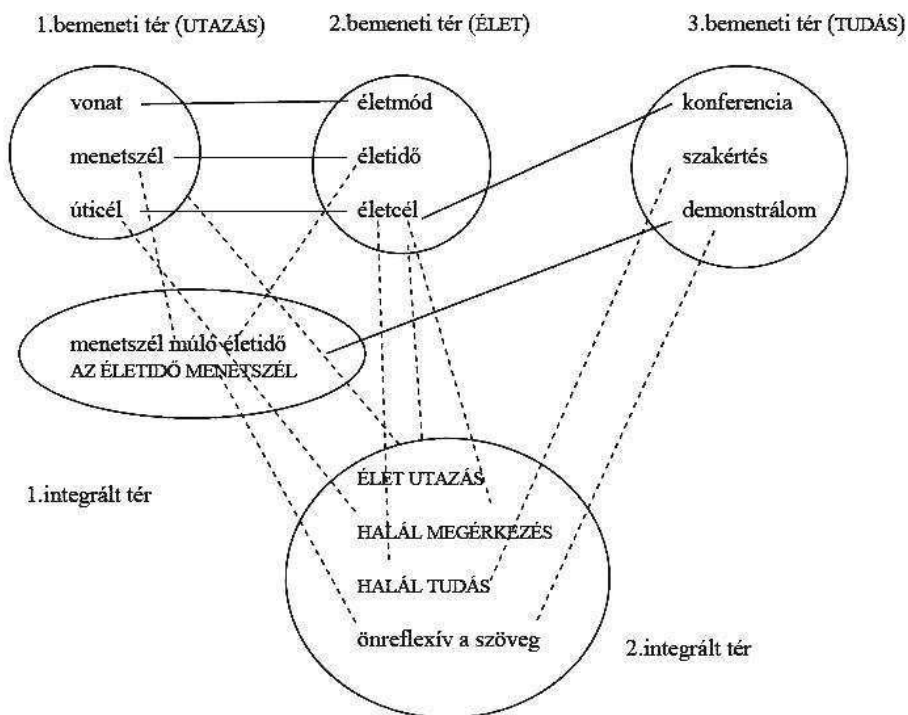
A szövegben a konferencia az utazás céljának felel meg. A konferencia témája *semmi*, pontosabban ennek a létezése (*van-e semmi*) válaszolhat a mindenkori kérdésre, mi történik az emberrel a halál után. A konferenciára igyekvő lírai én *halott*, sőt *nagyon halott*, bár úgy viselkedik, mint egy élő ember: *beletartom az arcomat, fontos dolgom van, megyek, demonstrálok*. Ilyen megfelelés ÉLET és HALÁL mentális terei között tagadja az egyetemes ÉLET-HALÁL ellentétet. Ennek a következménye, hogy a blend többek között a HALÁL TUDÁS fogalmi metaforát is tartalmazza. A metafora nem konvencionális, és ellentétben alapul, mert a HALÁL negatív, a TUDÁS pedig pozitív fogalom. Mind a két fogalom az IDŐ MŰLÁSÁVAL kapcsolódik össze. Idő szükséges a tudás megszerzéséhez, a halál pedig az ember számára az életidő végét jelenti. A *konferencia* és a *szakértés* olyan kifejezések, amelyek a TUDÁS mentális teréhez tartoznak. Ráadásul a *demonstrálok* szofisztikált, magas regiszterhez, nem a köznapi nyelvhez tartozó ige is ennek a mentális térnek egy része. A halál megsemmisülés, ezért csak a *halott tud szakérteni a semmi* témájában. Az aki halott, már leélte az életét, a születésétől haláláig érezte az idő múlását, de most már az nem érinti őt, ezért tudja *demonstrálni a múlt időt*. A lírai én nem prototipikus halott, egyfelől *nagyon halott*, ami lehetetlen, mert a halál nem fokozatos, azaz vagy halott valaki, vagy élő, másfelől aktív is: *beletartom az arcomat, nem érkeznék, messze megyek, mondtam jövők, demonstrálok*.

Összefoglalva a fenti elemzést elmondható, hogy a bemeneti terek ötvözésének az eredménye olyan integrált tér, amely csak bizonyos elemeket tartalmaz a többi térből. Mivel a többszörös modell és a lírai szöveg esetén a fogalmi integráció nemcsak két bemeneti tér között zajlik, hanem az egy bemeneti térből származó elemek egyszerre különböző bemeneti terekből származó elemekkel integrálódnak, az integrált tér igen gazdag és terjedelmes. Ha a Menetszél elemzését leegyszerűsítve próbáljuk meg a fogalmi integráció halózati ábrájával bemutatni (lásd 1. ábra – fontos megjegyezni, hogy a bemutatott ábra nagyon leegyszerűsített, sematikus és nem tartalmazza a szöveg teljes elemzést), akkor az derül ki, hogy két integrált térrel dolgozhatunk: az egyik az életidő és menetszél összeolvadása révén a menetszél mint a múltó életidőt tartalmazza, és a másik

integrált tér olyan elemeket tartalmaz, mint az előző blend és a TUDÁS bemeneti térből származó *demonstrálo* ötvözése, azaz a szöveg önreflexívitását, valamint ÉLET UTAZÁS ideáлизált kognitív modelljét és ennek következtében A HALÁL MEGÉRKEZÉS és A HALÁL TUDÁS metaforát.

1. ábra

A Menetszél című dalszöveg elemzése: többszörös hálózat

C) A két elemzés eredményének az összehasonlítása.
 – A kognitív metaforaelmélet szerint a metaforikus leképezések mindig egyirányúak, azaz a forrástartomány elemei vannak leképezve a céltartományra. Az egyirányú metaforikus leképezések révén csak a forrástartomány elemeinek van hatása a céltartomány elemeire, AZ ÉLET UTAZÁS metaforát tekintve a JÁRMŰ tulajdonságai írhatják le az ÉLETMÓDOT, és nem fordítva, a MEGÉRKEZÉS szemantikai tér le van képezve a HALÁLRA, és nem fordítva stb. Emiatt nincs lehetőség arra, hogy a két tartomány befolyásolja egymást. A fogalmi integráció elmélete viszont megadja ezt a lehetőséget, mert eszerint a leképezések többirányúak. Ennek köszönhetően mind a két (vagy akár több) mentális tér összefüggésben van egymással, és ennek következtében a kapcsolatban lévő elemeknek más a jelentése, mint az elszigetelt egynek. Így például nemcsak a HALÁLNAK vannak

olyan tulajdonságai, mint a TUDÁSnak, hanem fordítva is (például időtlenség, végtelenség, visszafordíthatatlanság), valamint mivel a HALÁL negatív, a TUDÁS pedig pozitív, ennek a kapcsolatnak semleges lesz a jellege. A fogalmi terek befolyásolják egymást, és a fogalmaknak, kifejezéseknek a potenciális jelentése azért ilyen és nem más, mert az adott kontextusban jelennek meg, más kontextusban a jelentésük is teljesen más lehetne. Más szövegkörnyezetben például a menetszélnek akár a szó szerinti, akár a metaforikus jelentése más is lehetne.

A fogalmi tartományok viszonylagosan állandóak, azaz csak lassan és ritkán változnak, és főleg a prototipikus elemek köré szerveződnek. Ennélfogva az elemzéskor bizonyos problémák adódhatnak a nem központi elemekkel (például *menetszél, sál*) kapcsolatban. Természetesen a fogalmi tartományok tartalma is változtatható, például az UTAZÁS tartományába az idő múlásával a gépkocsik és repülőgépek kerültek be, a lovas szekerek pedig nem játszanak már központi szerepet. FAUCONNIER és TURNER (2002: 102) szerint a mentális terek kis fogalmi csomagok, amelyek a gondolkodás és a beszédtevékenység közben jönnek létre, az azonnali megértés és cselekvés céljából. Ennek köszönhetően a fogalmi tartományokhoz képest rugalmasak, és azokat az elemeket tartalmazzák, amelyekre az adott szöveg értelmezésekor éppen szükség van. Emiatt az 1. ábrán látható TUDÁS bemeneti tér a TUDÁS fogalmi tartománynak csak bizonyos, a szöveg elemzés szempontjából releváns elemeit tartalmazza.

A metaforafeldolgozó nyelvi műveletek, azaz a kiterjesztés, a kidolgozás, a komponálás és a kritikus kérdés nehezen különíthetők el a szövegben, egyfelől mert nincsen egyértelmű elméleti határ közöttük, másfelől mert a lírai nyelv bonyolult a benne zajló folyamatok szempontjából, és általában akár egy rövid részletben is egyszerre több különböző nyelvi művelet jelenik meg, amelyre tökéletes példa maga a *menetszél*, amely párhuzamosan AZ ÉLET UTAZÁS metafora kiterjesztése, valamint ennek a metaforának AZ IDŐ A MEGFIGYELŐ MOZGÁSA és AZ IDŐ TARTÁLY metaforákkal történő komponálása. A LAKOFF–TURNER (1989) féle eljárásban nem esik szó arról, hogy ha több szemantikai művelet zajlik egy kifejezésben, elemi mondatban, ezek közül melyik az elsődleges, melyik a legfontosabb. Az integrált tér viszont több bemeneti térből származó elemeket tartalmaz, sőt a poétikai jellegű szövegek esetében néha a „kisebb” integrált terek további integrált terekkel olvadnak össze, vagyis azok bemeneti tereivé válnak. A *Menetszél* szövegének fogalmi integráció szerinti elemzésében a blend a szöveg önreflexív jellegét is tartalmazza, a standard elmélet szerinti elemzés keretében a szöveg ilyen jellegének nincsen szerepe, mert ez a modell csak a fogalmi metaforákra koncentrál.

A LAKOFF–TURNER (1989) által ajánlott eljárás szerint a poétikai jellegű szöveg elemzése kétrétegű: elsősorban az egyéni metaforikus kifejezéseket kell elemezni, és csak aztán lehetséges a teljes szöveg elemzése. Ez pedig bizonyos problémákat okozhat, mert lehetséges, hogy a kontextus nélkül a kifejezéseknek más a jelentése, vagy az adott részletnek a valódi jelentése csak a teljes szöveg elemzésekor válik világossá. Néha pedig sokkal könnyebb a teljes szöveg metaforikusságát értelmezni, mint az adott kifejezéseket. HIRAGA (1999) pedig a fo-

galmi integráció elméletére hivatkozva azt bizonyítja, hogy ez az elmélet lehetőséget nyújt a teljes szöveg értelmezésére, anélkül hogy korábban elemezni kellene az egyes metaforikus kifejezéseket. Ennek az eredménye a sokkal összetettebb, komplexebb elemzés. Ráadásul a fogalmi integráció modellje lehetőséget nyújt a szöveg on-line feldolgozásának a vizsgálatára, ami jobban kiemeli a metaforikus szöveg nyitottságát, lehetőséget adva arra, hogy az olvasó (hallgató) egyéni asszociációit bekapcsoljuk az elemzési folyamatba.

Úgy vélem, hogy a „klasszikus” kognitív metaforaelmélet szerinti eljárás eléggé „merev” abban az értelemben, hogy inkább az elemzett szöveget igazítja a modellhez. A metaforafeldolgozó nyelvi műveletek (kiterjesztés, kidolgozás, komponálás és kritikus kérdezés) csak részleges magyarázatot adnak a legtöbb lírai metaforának a működésére, azok összetettsége és bonyolultsága miatt. A fogalmi integráció elméletében használt hálózati modell viszont kellően rugalmasnak tűnik a poétikai szöveg megfelelő elemzéséhez. Az elmélet keretében sokféle hálózati modell fér el, így az egyszerű szövegeket, kifejezéseket lehet például az egyoldalú hálózat révén ábrázolni, az igen összetetteket pedig a többoldalú, sőt többszörös hálózat teszi leírhatóvá. Ez a modell így dinamikusabb elméleti és módszertani keretet ad a poétikai jellegű szöveg elemzéséhez és az eredmények leírásához.

Mindazonáltal a két modellnek a köztük lévő különbségek mellett (legálább) egy közös tulajdonsága is van. Mind a standard kognitív metaforaelmélet, mind a fogalmi integráció elemélete a fogalmakra, mentális folyamatokra teszik a hangsúlyt, a nyelvet pedig háttérbe helyezik (front- és backstage cognition, lásd EVANS 2010: 603, valamint SIMON 2012). E tekintetben a nyelvnek, a metaforikus nyelvi kifejezéseknek másodlagos szerepet tulajdonítanak.

4. Összefoglalás. – A fogalmi integráció elmélete a kognitív metaforaelmélet alapján jött létre, és valószínűleg a „klasszikus” metaforaértelmezés eljárásait, módszereit nem ismerve nehéz lenne értelmezni a szöveget a fogalmi integráció elmélete szerint. Bár mind a két eljárás elsősorban a mindennapi nyelvi kifejezések vizsgálatára szolgál, egyaránt alkalmasak a lírai szövegek elemzésére is.

A metaforafeldolgozó nyelvi műveletek elkülönítése kissé szubjektívnek tűnik abban az értelemben, hogy a szöveg elemzésekor általában nagyon nehéz pontosan eldönteni, melyik művelet kategóriájába sorolható az adott részlet. A lírai szövegek gyakran sokrétegűek, összetettek, ezért gyakran az derült ki, hogy akár egy versszakban is egyszerre találkozunk kiterjesztéssel, kidolgozással és komponálással, valamint a kritikus kérdezéssel.

A fogalmi integráció elmélete a szöveg online feldolgozásával jól hangsúlyozza a szöveg nyitottságát (HIRAGA 1999), mert a poétikai jellegű szöveg értelmezésekor az olvasónak azok az elemek fontosak, amelyeket össze tud kapcsolni, össze tud hasonlítani saját tapasztalatával, a többféle kontextussal (vö. KÖVECSES 2005b).

Mind a két modellnek vannak előnyei és hátrányai. Bár a Menetszél című, poétikai jellegű dalszöveg értelmezése során a fogalmi integrációs modell rugalmasabbnak és dinamikusabbnak tűnt, úgy vélem, a két modell nem annyira verseng egymással, hanem sokkal inkább kiegészíti egymást.

Források

Magyar Elektronikus Könyvtár. URL: <http://mek.niif.hu>.

Lovasi András: Menetszél. URL: <http://www.kiscsillagzenekar.hu>.

A hivatkozott irodalom

- BALCEWICZ, ANNA 2010. AZ ÉLET UTAZÁS fogalmi metafora nyelvi megvalósulásainak vizsgálata magyar dalszövegekben, elsősorban Lovasi András poétikai jellegű szövegeinek példáján. Jagelló Egyetem, Krakó. Szakdolgozat.
- EVANS, VYVYAN 2010. Figurative language understanding in LCCM theory. *Cognitive Linguistics* 21: 601–62.
- FAUCONNIER, GILLES – TURNER, MARK 1998. Conceptual Integration Networks. In: *Cognitive Science* 22/2: 133–87.
- FAUCONNIER, GILLES – TURNER, MARK 2001. Conceptual Integration Networks. Expanded web version. URL: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1292966. [Letöltve: 2011. 08. 24.]
- FAUCONNIER, GILLES – TURNER, MARK 2002. *The Way We Think*. Basic Books, New York.
- FAUCONNIER, GILLES – TURNER, MARK 2008. Rethinking Metaphor. In: GIBBS, RAYMOND ed. *Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge University Press, Cambridge. 58–65.
- GRADY, JOSEPH E. – OAKLEY, TODD – COULSON, SEANA 1999. Blending and Metaphor. In: STEEN, GERARD – GIBBS, RAYMOND eds. *Metaphor in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia. 101–24.
- GAZDA, GRZEGORZ – TYNECKA-MAKOWSKA, SŁOWINIA 2006. *Słownik rodzajów i gatunków literackich*. Wydawnictwo Universitas, Kraków.
- HIRAGA, MASAKO K. 1999. „Blending” and an Interpretation of Haiku: A Cognitive Approach. In: *Poetics Today* 20/3: *Metaphor and Beyond: New Cognitive Developments*. 461–81.
- JÄKEL, OLAF 2003. *Metafora w abstrakcyjnych domenach dyskursu*. Wydawnictwo Universitas, Kraków.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005a. A metafora – gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Typotex Kiadó, Budapest.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005b. *Metaphor in Culture. Universality and Variation*. Cambridge University Press, Cambridge.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LAKOFF, GEORGE 1987. *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago University Press, Chicago–London.
- LAKOFF, GEORGE 1993. The Contemporary Theory of Metaphor. In: ORTONY, ANDREW ed. *Metaphor and Thought*. Cambridge University Press, Cambridge. 202–51.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980. *A metaphors we live by*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- LAKOFF, GEORGE – TURNER, MARK 1989. *More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- LIBURA, AGNIESZKA ed. 2007. *Amalgamaty kognitywne w sztuce*. Wydawnictwo Universitas, Kraków.

- SIMON GÁBOR 2012. Szemantikai konstruálás a metaforikus kifejezésekben. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – TÁTRAI SZILÁRD szerk. Konstruáció és jelentés. (Megjelenés alatt.)
- STOCKWELL, PETER 2002. Cognitive Poetics. An Introduction. Routledge, London – New York.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2003. A metafora alakulástörténete a magyar lírai modernségben. Történeti tipológiai vázlat. In: BEDNANICS GÁBOR – BENGI LÁSZLÓ – KULCSÁR SZABÓ ERNŐ – SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY szerk. Hang és szöveg. Költészet-történeti kérdések a lírai modernségben. Osiris Kiadó, Budapest. 26–61.

BALCEWICZ-SZULADA ANNA (balcewicz.anna@gmail.com)

Conceptual Metaphors and/or Mental Spaces?
Applying the Cognitive Poetics framework in Analysis of Poetic Lyrics:
András Lovasi Menetszél

The goal of this paper is to compare two methods of cognitive analysis and interpretation of poetic texts. For analysis I have chosen the modern poetic lyrics *Menetszél* by Lovasi András. The first method, proposed by LAKOFF and TURNER (1989) claims that poetic thought extends, elaborates, and composes conventionalized metaphors, asking questions about them. The basis of the second method is the conceptual integration theory proposed and developed mainly by FAUCONNIER and TURNER (2001, 2002, 2008). In this paper, the lyrics of *Menetszél* are analyzed using both frameworks. It turns out that in it is almost impossible to distinguish between the elaboration and composing in the text itself, and it is not useful in its interpretation. The conceptual integration framework with its main aspects (emergent structure and online processing) has more advantages and is flexible enough to analyze poetic texts appropriately.

BALCEWICZ-SZULADA, ANNA